

УДК 17.032.1; 338.2 – 053.81

О. В. Лавренко,

кандидат філософських наук, доцент,
провідний науковий співробітник
лабораторії організаційної та соціальної
психології Інституту психології імені
Г. С. Костюка НАПН України, Київ
(Україна)

МОРАЛЬНІСТЬ ТА ЕКОНОМІЧНА КУЛЬТУРА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. У статті розглядаються значення моральних аспектів економічної культури особистості, проаналізовано результати емпіричного дослідження співвідношення економічного та морального в економічній культурі студентської молоді. Економічна культура особистості є показником її інтегрованості в економічний соціум, можливості відчувати себе його повноцінним суб`єктом, економічно успішною людиною. Гармонійне поєднання економічного та морального в економіко-психологічних характеристиках особистості визначає її економічну культуру.

Ключові слова: економічна культура особистості, студентська молодь, моральність, когнітивний, емоційно-афективний, конативний компоненти економічної культури особистості.

O. V. Lavrenko,

PhD, Assoc. Prof., leading researcher,
Laboratory of organizational and social
psychology, G. S. Kostyuk Institute of
Psychology of the NAPS of Ukraine, Kyiv,
(Ukraine)

**MORALITY AND ECONOMIC CULTURE OF STUDENT YOUNG
PEOPLE**

Summary. The article discusses the importance of the moral aspects of economic culture of the individual, analyzed the results of an empirical study of economic and moral relations in the economic culture of students. Economic culture of personality is an indicator of its economic integration into society, the opportunity to experience its full-fledged subject, economically successful person. Harmonic connection economic and moral in the economic and psychological characteristics of the individual determines its economic culture.

Keywords: economic culture of personality, students, morality, cognitive, emotional- affective, conative components of economic culture of the individual.

Постановка проблеми. Сучасні умови економічного розвитку українського суспільства вимагають від системи вищої освіти підготовки більш кваліфікованих на ринку праці спеціалістів, які володіють економічною культурою. Особливо така вимога часу є актуальною в умовах кризових викликів суспільства. Спеціаліст «нової формації» повинен володіти широкими фундаментальними знаннями, бути ініціативним, творчим, адаптивним до змін ринку праці та технологій, вміти працювати в команді.

Економічна культура є частиною гуманітарної культури, тому їй притаманні усі глибинні, сутнісні риси, які властиві культурі взагалі. Економічна культура особистості лежить в основі будь-якої професійної діяльності; вона забезпечує ділові, творчі якості, компетентність, професіоналізм, потребу у майбутнього спеціаліста працювати якісно, бути відповідальним за доручену справу.

Психологи, економісти, соціологи, культурологи, філософи відмічають, що поява нового економічного і соціального простору в Україні за часів незалежності, беспрецедентна капіталізація країни, негативні наслідки курсу реформ різко актуалізували потребу в усебічному аналізі культурної, моральної

складової суспільства та його економічного життя. Як відмічають А. Журавльов та А. Купрейченко, зростання інтересу до психологічних проблем моральної регуляції економічної активності посилюється у всьому світі. Період радикальних змін в суспільстві неодмінно викликав зміни моралі. Зміни у відносинах суспільства і бізнесу в останні десятиліття призвели до принципово нового погляду на взаємовплив економічної активності і етичних норм [1, с. 3].

Мета статті. Розкрити значення моральних аспектів економічної культури особистості, співвідношення економічного та морального в економічній культурі студентської молоді та проаналізувати результати емпіричного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Моральна проблематика життя окремої особистості та суспільства доволі добре розроблена в соціальній психології, в психології особистості. Загальні тенденції засвоєння моральних норм, перетворення їх у «свої» детально розглянуті в роботах багатьох психологів. У пострадянському просторі розробку проблем економічної культури здійснюють активно А. Ахієзер, І. Діскін, Т. Заславська, Я. Кузьмінов, О. Морозов, Р. Ривкіна, Г. Соколова, А. Журавльов, Н. Журавльова, А. Купрейченко та ін. Серед українських учених економічна культура перебуває в центрі уваги як соціологів, економістів (Д. Богині, В. Врублевського, Є. Головахи, Т. Єфременко, В. Пилипенка, Н. Приходько, М. Семикіної, Є. Суїменка та ін.), так і психологів (Л. Карамушка, О. Філь, О. Креденцер, Ю. Швалб, В. Москаленко, Г. Ложкін, Н. Дембицька, І. Зубіашвілі, І. Білоконь, Т. Петровська, Н. Волянюк, О. Міщенко та ін.). Ґрунтовне комплексне теоретичне та емпіричне дослідження морально-психологічної регуляції економічної активності представників різних соціальних груп сучасної Росії було здійснено психологами РАН під керівництвом А. Журавльова та А. Купрейченко. Взаємозв'язок економічного та морального виховання у школярів та студентської молоді вивчався також

російськими науковцями (Н. Тарарухіна, Л. Борисова, Г. Солодова, О. Фадеева, І. Харченко. та ін.). Однак проблема моральних аспектів економічної культури особистості ще не знайшла достатнього відображення в наукових вітчизняних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Аналіз психологічної, педагогічної, філософської, економічної, соціологічної літератури свідчить, що в останні роки до проблеми морально-економічної соціалізації молоді проявляється певний інтерес. На наш погляд, у більшості публікацій переважає економічний аспект проблеми. Часто автори наводять приклади із зарубіжного досвіду, випускаючи при цьому позитивні аспекти історичного досвіду вітчизняного господарювання, заснованого на моральних засадах чесності, самовідданості, безкорисливості, ставлення до трудової солідарності. Адже в системі моральних цінностей, притаманних моральній культурі нашого народу, значна роль належить багатовіковим народним традиціям духовно-морального життя суспільства, які беруть свій початок від общинного укладу життя, заснованого на взаємодопомозі, взаємовідповідальності.

На сьогодні існують суперечності між тими інноваційними процесами, які відбуваються в суспільному і соціально-економічному житті у зв'язку з переходом до ринкової економіки, та потребами суспільства в особистості не лише економічно грамотній, але й високоморальній.

Увага до моральної складової економічної культури і активності особистості пов'язана також і з тим, що спільні інтеграційні процеси у всьому світі обумовили більш тісну безпосередню взаємодію людей з різних культур з різним світоглядом, ментальністю, етичними цінностями і нормами. Громадська думка останнім часом стала надавати все більше уваги і значення моральності економічних суб'єктів у зв'язку з тим, що все більше зростає вплив крупних виробників, фінансових інститутів і торговельних кампаній на благополуччя, безпеку і здоров'я великих груп людей, і, особливо, молоді.

Незважаючи на значну кількість теоретичних та емпіричних досліджень, присвячених різним аспектам зазначеної проблеми, широкий пласт питань залишається не вивченим. Одна з головних причин цього полягає у відсутності теоретичної платформи, яка б пояснювала взаємозв'язок економічної культури особистості та її моральності, специфіку їхнього співвідношення, генезис формування і їх місце в структурі єдиного процесу становлення та розвитку особистості. Ми погоджуємося з думкою В. Турбан, що моральні судження особистості важко піддаються емпіричному дослідженню. Причина цього – те, що всі взаємини, взаємодії, в які вступає людина, так чи інакше мають моральний характер [2, с. 263].

У період реформування у суспільстві відбуваються відповідні перетворення і в економічній свідомості молодої особистості. Вони є суперечливими, оскільки з постійним ростом економічної грамотності часто поєднуються неадекватні варіанти економічної поведінки, спровоковані інертністю, довірливістю, орієнтацією на швидкий і не підкріплений ніякими зусиллями успіх, на ризик без розрахунку. Водночас із важливими зсувами у мотиваційно-вольовому блоці в бік активності поєднується автономність від моральності особистості. Економічні якості особистості і норми поведінки можуть бути як позитивними (підприємливість, бережливість, дисциплінованість), так і негативними (безгосподарність, марнотратність, горлодерство, шахрайство). За сукупністю цих економічних якостей можна оцінювати рівень економічної культури особистості.

У сучасному світі молода людина живе і розвивається у оточенні різноманітних джерел сильного впливу на неї як позитивного, так і негативного плану; щоденно ці джерела масовано впливають на поведінку, інтелект і почуття молоді, у якої сфера моральності ще тільки формується. А тому частина молоді вважає, що можна допускати аморальні засоби досягнення своїх економічних цілей. Вибір моральних еталонів поведінки в економіці, ефективність вирішення економічних задач багато в чому залежать від

соціально-психологічних якостей особистостей як учасників економічної діяльності.

В основу емпіричного дослідження даної проблеми покладено припущення, що рівень економічної культури молоді виявляється у господарюючому типі особистості, основними характеристиками якого є єдність «економічного» та «морального» в змісті економіко-психологічних характеристик особистості, які характеризують її як суб'єкта економічної поведінки та забезпечують адаптацію студентської молоді до умов включення її в соціально-економічний простір. Рівень економічної культури особистості визначається нами як критерій економічної соціалізованості особистості.

Загальна концепція дослідження спирається на такі основні положення.

1) Економічна культура особистості визначається як економіко-психологічні якості людини, що забезпечує особистості статус економічного суб'єкта економічної діяльності в економічному просторі певної соціальної спільноти.

2) Економічна культура особистості формується в процесі її економічної соціалізації як послідовне, поетапне включення людини в різні сфери соціально-економічного простору, які відповідають її віковим потребам і можливостям.

3) Чинники становлення економічної культури особистості, зумовлено, по-перше, загальними соціально-економічними цінностями суспільства як певними нормативними вимогами до окремого індивіда, по-друге, індивідуально-психологічними можливостями їх реалізації людиною.

4) Модель емпіричного дослідження закономірностей становлення економічної культури особистості побудована на основі операціоналізації параметрів теоретичної структурно-функціональної моделі внутрішніх та зовнішніх чинників економічної культури особистості. Внутрішніми чинниками визначено конфігурацію таких структурних компонентів економічної культури особистості як когнітивний, афективний та конативний, а

зовнішніми – соціально-демографічні, професійно-рольові та індивідуально-психологічні особливості індивідів.

Економічна культура особистості визначає не тільки рівень економічної активності окремої людини, але й значною мірою – ступінь розвитку економіки, темпи її зростання [3, с. 5-34]. Найважливішою складовою економічної культури, її основним джерелом є мораль. Культура за своїм призначенням об'єктивно втілює в собі можливість прогресивної діяльності. Тому важливо підкреслити, що в самих предметах економічної культури, які привласнює особистість в процесі економічної соціалізації, втілено не всякі можливості, а ті, що мають прогресивну спрямованість, несуть в собі конструктивне функціональне начало, а не деструктивне [4, с. 172]. Економічна культура особистості визначає її мислення, вчинки, дії в економічній сфері. Вона є базисом для формування й апробації нових економічних ідей, спрямованих на підвищення економіки і усього суспільного життя.

У сучасних умовах важливими її складовими є: моральність особистості, монетарна культура, уявлення про соціально успішну людину, ставлення до власності, визначення економічного статусу.

Об'єктом емпіричного дослідження є: економічна культура особистості. *Предметом* – співвідношення «економічного» та «морального» в психологічних характеристиках особистості як критерій визначення рівня її економічної культури.

Для реалізації програми дослідження використано методики:

- Модифікована нами методика для вивчення асоціацій на тему «Етичні якості» А. Купрейченко, А. Журавльова;
- Авторська анкета (в якій визначаються наступні індикатори):
 - Ставлення особистості до моралі та її місця в системі регуляторів економічного життя суспільства (поряд із правом, звичаями, релігією тощо);

➤ *Когнітивний компонент* (уявлення особистості про інтереси суспільства, про суб'єкт економічної діяльності; знання і раціональна оцінка моральної регуляції економічного життя суспільства, групи чи особистості);

➤ *Емоційно-афективний компонент* (ставлення особистості до організації економічної діяльності в суспільстві, сприймання свого «Я» як суб'єкта економічної діяльності; емоційно забарвлені думки та оцінки особистістю об'єктів, подій і явищ моралі, зокрема у економічній сфері);

• *Конативний компонент* (мотивація досягнень особистості, спрямованість на майбутнє, інтереси в економічній діяльності, ціннісні орієнтації, наміри, готовність здійснювати вчинки, пов'язані з моральною регуляцією своєї економічної діяльності та економічної діяльності інших людей).

У емпіричному дослідженні взяли участь 63 особи – юнаки та дівчата у віці переважно 19-20 років. Вибірку склали студенти МАУП, факультет «Психологія», спеціалізація «практичний психолог» (21 особа), факультет «Міжнародна економіка і фінанси», спеціалізація «фінанси і кредит» (20 осіб) та студенти Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, факультет «Педагогіки, психології і соціальної роботи», спеціалізація «практична психологія» (22 особи). Серед досліджуваних дівчат більше, ніж юнаків, що загалом відбиває тенденції статевого розподілу у закладах освіти.

У ході опитування встановлено, що студентська молодь добре усвідомлює значущість та роль моралі у суспільстві. Для 68% - «суспільство обов'язково деградує без моральних норм», для 65% - «моральні норми є фундаментом суспільства, основою співробітництва людей»; 45% вважає, що саме «з допомогою моралі, моральних норм суспільство регулює поведінку своїх членів».

Когнітивний компонент економічної культури представлений уявленнями особистості про інтереси суспільства, про суб'єкта економічної діяльності. Переважна більшість опитуваних (87–76%) упевнена, що

законодавча база, яка визначає соціально-економічний розвиток нашого суспільства є недосконалою, при її розробці лобіюються інтереси заможних верств населення, створюються сприятливі умови для ще більшого збагачення олігархів, нехтуються інтереси тих людей, які б хотіли чесно вести свій бізнес. Лише невелика частка респондентів (2-3%) вважає, що закони «захищають, враховують інтереси всіх верств населення», несуть в собі моральне підґрунтя.

Ще Цицерон стверджував, що закони повинні карати зло і заохочувати добро, тобто, закони з допомогою держави повинні заохочувати моральне у суспільстві. Адже мораль – це критерій, який показує, на якому рівні розвитку знаходиться суспільство; вона вносить в економіку своєрідний «обмежувач» безмежних потреб. Якщо у економічних законів такого «обмежувача» немає, то одні верстви населення отримують преференції для свого економічного розвитку, укорінюється всепоглинаючий егоїзм кожного індивіда. Це призводить до паразитування окремих верств населення, до збільшення соціальної нерівності у суспільстві.

Водночас, розуміючи недосконалість «морального обмежувача» законодавчої бази, 65% респондентів вважає, що більшість оточуючих людей ставляться недобррозичливо, несхвально до аморальних відхилень в економічній сфері, а 30% – нейтрально, байдуже; і лише 2% – доброзичливо, схвально.

В емоційно-афективному компоненті економічної культури досліджувалося сприймання суб`єктів економічної діяльності, враховуючи їхні статки та засоби їх досягнення. Розшарування суспільства, яке відбулося за часів ринкового господарювання, різними людьми сприймається по-різному. У буденній свідомості, на нашу думку, ставлення до заможних, успішних, процвітаючих людей поступово змінюється від різко негативного до більш терпимого, позитивного. Навіть можна стверджувати, що успішна підприємницька страта перетворюється в еталонну, референтну групу для значної частини молодих людей.

Про переважно нейтральне ставлення до економічно успішних людей свідчать відповіді респондентів: 71% – нейтрально, 13% – доброзичливо; 0% – вороже; 14% – важко відповісти. Оцінюючи, чи зажили своїх статків заможні люди у нечесний спосіб, ствердно відповіли 16%, 60% – визначилися, як «можливо», а лише 6% – заперечно.

Бідність і багатство – це доволі «свіжі» поняття для соціологічного та психологічного сприйняття обивателя. Ще десять років тому вітчизняних громадян не прийнято було поділяти на полярні за матеріальним становищем групи. Сьогодні багатство із абстрактного поняття перетворилося у конкретну ціль і цінність, якими молоді люди оперують досить вільно. На відміну від попереднього покоління, яке виросло у суспільстві, де категорія багатства містила у собі негативний відтінок, а матеріальне благополуччя асоціювалося в основному із середнім рівнем життя («не бути бідними, нужденними»), сучасна молодь легко прийняла у свій ціннісний світ багатство, гроші як важливий показник життєвого успіху.

На цьому фоні прагнення сучасних молодих людей мати високий дохід, стати багатими може видатися аморальними. На наш погляд, тут більше проглядає зміщення інтересів у бік прагматизму. Гроші стають необхідною умовою самореалізації та повноцінного розвитку – фізичного, інтелектуального, культурного, духовного. Високий рівень достатку розглядається як передумова для підвищення самооцінки і входження в еталонну референтну групу, отримання хорошої освіти укладання вдалого шлюбу.

На думку респондентів, важливими засобами досягнення цілей у житті є: а) «уміння пристосуватися» (81%), зовсім не важливим це уміння вважають 5%; б) «гроші» (71%), не важливими гроші вважають 6%; в) «зв'язки з потрібними людьми» (73%), не важливими їх вважає 0%; г) «освіта» (59%), не важливою освіту вважають 6%. До числа важливих якостей, які сприяють досягненню поставлених цілей, респонденти віднесли також «працелюбність» (78%),

«ініціативність, винахідливість» (68%), «чіткі життєві плани» (68%), «здібності, талант» та «хороше здоров'я» (по 63%). Водночас «чесність і принциповість» як важливі моральні якості, що дозволяють досягти успіху у житті, не отримали такої ж високої оцінки, 37% вважають їх «не дуже важливими, а 13% – «зовсім не важливими».

Щодо ролі таких засобів, як «допомога батьків, родинні зв'язки», «удача, везіння», то думки опитуваних розділились майже порівну щодо їхньої важливості і не важливості.

Проаналізовано також уявлення студентів про сучасну молодь як учасника економічних відносин. Серед якостей, які притаманні *більшій частині молоді*, респонденти відмітили; «надмірна турбота про розваги, зовнішній вигляд» (67%), «надмірний інтерес до придбання речей» (65%), «зловживання алкоголем» (54%), «зайнятість виключно своїм особистим благополуччям» (52%). Тобто, в оцінках опитуваних щодо ролі молоді має місце тенденція індивідуалістичного спрямування особистості.

Дослідження конативного компоненту економічної культури включало в себе оцінку ступеня бажання респондентів йти на економічний ризик моральними чи аморальними способами та оцінку основних причин, які підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в економічній сфері. Аналіз відповідей показав, що 79% респондентів виявили середнє бажання йти на економічний ризик лише моральними засобами заради підвищення своїх доходів; 11% – дуже слабке бажання, а 5% – сильне бажання. Виявили сильне бажання застосовувати аморальні способи (переступивши моральні норми) заради підвищення своїх доходів в ситуаціях економічного ризику лише 2% респондентів, середнє – 35%, а основний масив (63%) – дуже слабке бажання. Отже, можна стверджувати, що основна маса студентів воліла б досягати економічного успіху, ризикувати, застосовуючи моральні способи і засоби, виявляючи при цьому середнє бажання.

Як вважають респонденти, основними причинами, які підштовхують молодих людей до протиправних, аморальних дій в економічній сфері, є: «можливість отримання легкої здобичі, легких грошей» (76%); «неможливість законним чином заробити гроші» (63%); «низький рівень доходів у сім'ї» (52%). Водночас, менше половини опитаних (41%) вважає, що «недієвість моральної перестороги всередині себе» є тим чинником, що спонукає молодь до аморальних дій в економічній сфері, а майже третина (27%) зазначає чинник «безкарності правопорушень в економічній сфері».

У процесі навчання студент повинен чітко засвоїти, що ринкове господарство за своєю суттю не може бути аморальним. Адже воно являє собою такий механізм виробництва і розподілу, який забезпечує отримання матеріальних благ для суспільства в цілому, а не для хижацького збагачення і розкошів окремого індивіда. Діючи в рамках ринкової економіки, люди прагнуть до власної вигоди, але досягти поєднання особистих та суспільних інтересів вони можуть лише тоді, коли спираються на загально визнаний етичний фундамент.

Висновки. Подолання кризової економічної ситуації в нашому суспільстві багато в чому залежить від того, наскільки свідомість молодої людини буде підготовлена до розуміння закономірностей розвитку економічних відносин, до вирішення складних економічних завдань. Саме таке розуміння буде сприяти формуванню у студентської молоді економічно обґрунтованої поведінки, розумних потреб, відповідальності.

Економічна і моральна культура тісно пов'язані. Адже вони мають єдину мету – формувати уявлення, погляди, принципи, правила поведінки, які будуть адекватними загальнолюдським гуманітарним цінностям. Морально-економічна соціалізація особистості перетворює її суспільно корисну діяльність у звичну потребу.

Список використаних джерел:

1. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. *Нравственно-психологическая регуляция экономической активности* / А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2003. – 436 с.
2. Турбан В.В. *Психологія етичної свідомості: Монографія.*/В.В. Турбан – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012 – 372 с.
3. Москаленко В.В., Шайгородський Ю.Ж., Міщенко О.О. *Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [монографія]* / В.В. Москаленко, Ю.Ж. Шайгородський, О.О. Міщенко. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. – 348 с.
4. Москаленко В.В. *Економічність та моральність як складові економічної культури особистості* /В.В. Москаленко // III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі». – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – с. 170

Матеріали подано в авторській редакції